

Bir Usûl Âlimi Olarak Bedreddin Zerkeşî (794/1391)

Bilal Deliser

Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Sivas, Türkiye

bilaldeliser@cumhuriyet.edu.tr

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 16.08.2019

Kabul Tarihi: 04.11.2019

Öz

Bedreddin Zerkeşî, 745/1344 – 794/1391 yılları arasında Memlûklar döneminde yaşamış velût bir âlimdir. Fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, Kur'an ve tefsir ilimleri, Arap dili ve edebiyatı alanlarında ciddi eserler ortaya koymuştur. Yaşadığı dönemin bir geleneği olarak ricâl/biyografi kitabı yazmaktan da geri kalmamıştır. Bütün bunların yanında bize göre onun en önemli yanı, el-Bahrü'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh¹ ve el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an² adlı eserlerde görülebileceği gibi usûlcü kimliğidir. Yaşadığımız dünyada İslâm'ın bilimsel geleceğini yeniden oluşturmada en önemli meselelerden birisi, metodoloji sorunudur. Hatta en başta gelenlerden birisidir. Bilimsel kaynaklardan istifade ederek yeni bilgiler üretmek, bütün bilim dallarında olduğu gibi tefsir alanında da söz konusudur. Bunun için ciddi araştırma ve inceleme yapma hususunda ilmî araştırma usullerinin bilinmesine azami derecede ihtiyaç vardır. Bu çalışmada Zerkeşî'nin yaşadığı dönem, siyasi ve sosyal şartlar, bulunduğu ilmî ve kültürel ortam, hayatı, ilmî kişiliği ile Kur'an ilimlerine dair yaklaşımları, getirdiği yenilik ve usûl/yöntembilim konusundaki öncülüğü üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Zerkeşî, Kur'an ilimleri, Usûl, Yöntembilim, Tarih, Dil.

Bedreddin Zerkeshî (794/1391): As A Procedural Scholar

Bilal Deliser

Assoc. Prof. Dr. Cumhuriyet University, Theology Faculty, Basic Islamic Sciences, Sivas, Turkey

bilaldeliser@cumhuriyet.edu.tr

Research Article

Arrival Date: 16.08.2019

Acceptance Date: 04.11.2019

Abstract

Bedreddin Zerkeshi, is a wise scholar who lived in the Mamluk period between the years of 745/1344 – 794/1391. He has produced serious works in the fields of fiqh, method of fiqh, hadith, Kur'an and tafsir, Arabic language and literature. As a tradition of his time, he also wrote a book of request / biography. In addition to all of these, his most important aspect is his procedural identity as can be seen in al-Bahrü'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh and al-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an. One of the most important issues in reconstructing the scientific future of Islam in the world we live in is perhaps the procedural problem that comes first. Scientific research methods need to be known in order to produce new information by making use of scientific sources and to conduct serious research and analysis in the field of exegesis as in all disciplines. In this study, Zerkesh's period, political and social conditions, his scientific and cultural environment, his life, his scientific personality and his approaches to Qur'anic sciences, his pioneering in innovation and methodology were emphasized.

Key Words: Zerkeshî, Kur'anic learnings, Method, Methodology, History, Language.

¹ Fıkıh usûlüne ait eşsiz bir eserdir. Dört Sünnî mezheple Zâhirî, Mu'tezilî ve Şîî âlimlerine ait 200'ü aşkın eserden yararlanılarak telif edilen ansiklopedik bir eserdir. Pek çok temel kaynaktan yaptığı derlemelerle dikkat çekmektedir. Zerkeşî'nin, müteahhirîn usulcülerinin kendilerinden ıktibasta buldukları eserleri görmeden nakilde bulunmaları sebebiyle çok kere hataya düştüklerini, kendisinin ise nakilde bulunduğu eserleri gördüğünü, şifahî ve aracı vasıtasıyla görüş nakletmediğini ifade etmesi onun ilmî titizliğini göstermektedir. Müellif, kitabının içeriğini daha zengin hale getirmek için usul eserlerinin yanı sıra tefsir, kelâm, hadis şerhleri ve lügat kitaplarına da sıkça atıfta bulunmakta ve terimlerin tanımına geniş yer vermektedir. Konuları işlerken İmam Şâfiî'nin görüşlerine öncelik vermekle birlikte gerek farklı düşünen Şâfiî usulcülerinin gerekse diğer mezhep mensubu muhalif usulcülerin görüşlerini de gerekleriyle birlikte vermekte, eleştirel bir bakış açısıyla bunlara ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır. Vezarâtu'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye tarafından 1988 ve 1992 yıllarında Kuveyt'te basımı gerçekleştirilmiştir.

² Bu eserin değişik baskıları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Daru'l-Ma'rife Beyrut, 1972, 1990, 1994; Daru't-Turâs, t.siz; Daru İhyâi'l-Kütüp, tah.Muhammed Fazl b.İbrahim, Mısır, 1957; Daru'l-Hayat, Halep 1957; Daru'l-Fikr, tah.Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut 1980.

GİRİŞ

Günümüzde tarihi zenginliğimizin ana unsurları olan isimleri ve bu isimlerin meydana getirdikleri eserleri ve geliştirdikleri yöntemleri yeni kuşaklar tarafından yeterince tanındığını söyleyemeyiz. Geçmişle geleceğimiz arasında köprü görevi üstlenen bu şahsiyetleri yeni nesillere tanıtmak kültürel bir görevdir. Bizler ancak tarihimizden bize bir şeyler tevarüs ettiğini fark ettiğimiz zaman, bugün bulunduğumuz yeri sağlıklı bir şekilde tanımlayabiliriz. Çünkü insanlar ait oldukları din, millet, kültür ve medeniyete nispetle kendilerini sağlıklı bir şekilde tanımlayabilirler. İşte bu açıdan bakıldığında Zerkeşî'nin yönetimi altında yaşadığı Memlûklar, tarihin çok kritik bir döneminde ortaya çıkmış ve güçlü bir İslâm medeniyeti kurarak önemli görevler üstlenmiş bir Türk devletidir. Memlûklar'ın ilmî zihniyetinin etkileri sonraki asırlarda devam etmiş hatta Osmanlılara kadar ulaşmıştır. Vücuda getirdikleri kültürel mirasın pek çoğu Cumhuriyet Türkiye'sine intikal etmiştir. Bu sayede Zerkeşî'nin bir çok eseri ülkemizin değişik kütüphanelerinde kayıtlı bulunmaktadır.

Zerkeşî (794/1391), Sahabe fetihleriyle başlayan ve Memûklara kadar uzanan süreç içerisinde Mısır ve Suriye'de oluşan İslam medeniyetinin birikiminden istifade etmiş ve bu birikime katkıda bulunmuş ender âlimlerimizden biridir. Zerkeşî'nin ortaya koyduğu eserlere bakmak bu durumu yakından görmek için yeterli olacaktır. Zerkeşî'ye nispet edilen lakaplardan biri de, Türk olduğu için "et-Türki" dir. Zerkeşî'nin doğduğu dönemde Kahire, cami, medrese, kütüphane ve çok sayıda âlim, fazıl ve edebiyatçıya ev sahipliği yapan çok önemli bir ilim ve kültür merkezi durumundaydı. Zerkeşî'nin ders aldığı hocalarının pek çoğunun arkasında, Takiyyüddin es-Subkî (756/1355), Celaleddin Hatîp el-Kazvîni(739/1338), Ebu Hayyan el-Endelûsî (745/1345) gibi zamanın şöhretleri

vardır. Zerkeşî sahasında otorite olan her bir âlimden ders alarak İslâmî ilimlerdeki eksikliğini tamamlamış çok engin ve derin bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Bulkînî'den fıkıh, fıkıh usulü, kıraat ve nahiv dersleri alırken, İsnevî'den Arap dili ve Edebiyatı ile ilgili eksiklerini tamamlamış, İbn Kesir'den hadis ilminin inceliklerini öğrenmiş ve tarih okumuştur. Elde ettiği bu formasyonla, değişik bilim dallarına ait onlarca eser yazmıştır.³

A. Yaşadığı Dönemin Siyasi ve Sosyal Şartları, İlmi ve Kültürel Ortamı

Zerkeşî, 745/1344 – 794/1391 yılları arasında yaşamıştır. Bu dönemde Mısır ve Suriye bölgelerine Türk Memlûkları⁴ hâkimdi. Memlûklar, tarihte hükümler olmuş güçlü Türk devletlerinden birisidir. Bu devlet, İslâm dünyasının büyük bölümünü tahrir eden Moğol istilasının bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, Abbasi hilâfetinin merkezi olan Bağdat'ın düşmesinden 6 yıl önce 1250 yılında Mısır'da kurulmuş, hâkimiyetini 1517 yılına kadar devam ettirmiştir.

Zerkeşî gibi âlimleri yetiştiren bu devletin tarihi, sultanların menşesine göre ikiye ayrılarak incelenmektedir. 1250-1382 yılları arasında devam eden birinci döneme "Bahrî Memlûklar" veya "Türk Memlûkları"⁵ 1382-1517 yılları arasındaki ikinci döneme ise "Burcî Memlûklar" veya "Çerkes Memlûkları" adları verilmiştir.⁶ Kuruluşundan 10 yıl sonra kazandıkları Aynı Câlût⁷ zaferiyle Moğol istilasını durdurarak Mısır ve batısında kalan İslâm dünyasını hatta bazı tarihçilerin haklı olarak belirttiği gibi insanlık medeniyetini, her şeyi tahrir eden Moğallardan kurtarıp Ortadoğu'yu bölgedeki haçlılardan temizleyerek tarihte çok önemli bir yer tutmuşlardır.⁸ Verilen tarihlerden anlaşılacağı üzere, Zerkeşî, Memlûklar'ın her iki döneminin siyasi olaylarına da şahit olmuş Mısırlı bir âlimdir. Gençlik ve olgunluk yılları Memlûk sultanlarından Nâsır Muhammed'in oğulları ile (1341-1361) Melik Nâsır

³ Zerkeşî'nin tüm eserlerini bir arada görmek için bkz. Bilal Deliser, "Bedreddin Zerkeşî Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 2011, c. 5, sayı 9.

⁴ Memlûk kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamları, Memlûk sisteminin ortaya çıkışı, Memlûk Devletinin kuruluşu, genişlemesi ve yıkılışı ve bu dönemlere ait geniş bilgi için örneğin bkz. M. Kazım Yaşar Koprman ve Kültür Bakanlığı Yayınları arasından çıkan "Mısır Memlûkları Tarihi" adlı kitabı, ayrıca bkz. M. Sobernheim, "Memlûklar" *İA*, MEB Yay, 1970, VII. 689-691.

⁵ Memlûk Devletinin "Türk Devleti diye adlandırılması ve Memlûklerde Türk Kültür Öğeleri için bkz. Samira Kortantamer, "Memlûklarda Türk Kültürü", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 173-190; Selami Karacan, *Ebu Hayyana göre Memlûklar Devri Mısır Türklerinin Sosyal ve Kültürel Durumu*, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1985.

⁶ İsmail Yiğit, "Aynı'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Ü.İ. Fak. Dergisi* sayı 11-12, İstanbul 1997, s. 27.

⁷ Aynı Calut savaşı için bkz., Süleyman Özbek "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Aynı Calut", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, V. 127-133.

⁸ Yiğit, "Aynı'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s. 27-28.

Muhammed'in torunları devrinde geçmiştir. Tarihi kaynaklara göre ez-Zerkeşî'nin Memlûklerin en istikrarsız döneminde yaşadığını söyleyebiliriz. Nâsır Muhammed'in oğulları saltanatında (1341-1361), yirmi yılda sekiz hükümdarın değiştiği göz önünde bulundurulursa bu istikrarsızlığın boyutları daha iyi anlaşılacaktır.⁹ Melik Nâsır Muhammed'in torunlarının devri de tıpkı oğullarınunki gibi istikrarsız bir dönem olmuştur.¹⁰

Nâsır Muhammed'in oğulları devrinde ortaya çıkan ve binlerce kişinin ölümüne neden olan, sosyal, kültürel, ticarî pek çok alanı etkileyen tâun hastalığından dönemle ilgilenen tüm tarihçiler bahsetmiştir.¹¹ ez-Zerkeşî'nin veba ve tâun hastalığı ile ilgili bir risale yazması, dönemin siyasî, sosyal, kültürel olaylarına karşı duyarlı bir âlim olduğunun göstergesidir.

Memlûklar, haçlılardan geride kalan son Hristiyan kuvvetlerini de Suriye'den temizleyerek, Moğollar ile onların hedefi olan dünya hakimiyeti arasına girip bu hedefe varmalarını engellemişlerdir. Zaferleri izleyen devrenin sonuna yaklaştığında ortaya çıkan, askerî oligarşi hâkim sınıf arasında görülen hizip ve klikler, paranın değerini kaybetmesi, yüksek vergiler, can ve mal emniyetinin ortadan kalkması zaman zaman ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar, kıtlık ve sık sık görülen isyan hareketleri, iç savaşlar yüzünden Mısır ve ona bağlı bir ülke olan Suriye'den oluşan Memlûklar ülkesi, virane halline gelmiştir.¹² Sekizinci asırdan itibaren entelektüel hayatı ele geçiren İslâm milletleri topluluğu bunu on üçüncü asrın başlarından sonra elinden kaçırmaya başlamıştır.¹³

Her kemalin bir zevali olduğu gibi Memlûk devletinin de elbette zevali olacaktı ve öyle de olmuştur. Memlûklar devleti tarihte oynadığı rol, tuttuğu yer ve kurdukları medeniyet açısından hem doğulu hem de batılı araştırmacıların ilgi odağı olmuştur.¹⁴ Bu ilginin bir nedeni de Türk devletleri içerisinde kurdukları "Memlûk" sistemiyle Türk devlet geleneğinden ayrı bir yapıya sahip olmasından¹⁵ ileri geldiği düşünülebilir.

Memlûk toplumunda emirler ve askerler hâkim ve imtiyazlı bir sınıftı. Ülkenin tüm toprakları hâkim sınıf olan askeri sınıf arasında paylaşılmıştı. Esnaf ve sanatkâr ile orta halli tüccar orta tabakayı oluşturuyordu. Çiftçiler ve hiçbir şeye sahip olmayan fakir ve yoksullar ise toplumda en alt tabakayı oluşturuyordu. Memlûklar döneminde nüfusun büyük bir çoğunluğu şehirlerde yaşıyordu. Köyler ise genellikle çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan köylülerden oluşuyordu. Göçebeler ise bu dönemde daha çok sınır boylarında bulunuyor ve hayvancılıkla uğraşıyordu.¹⁶ Memlûklar döneminde büyük esnaf ve orta ölçekli tüm sanayici kesimi "en-Nizamü'n-Nikabât" adı altında bir teşkilat kurarak aynı çatı altında bir araya gelmişlerdi. Bu teşkilat Selçuklular dönemindeki Âhi teşkilatına çok benzemektedir. Teşkilatın bir iç denetimi, her meslek grubunun bir şeyhi, reisi vardır. Teşkilatta yükselme çırak-kalfa usta şeklindedir.¹⁷

Memlûkların güçlü bir idarî ve malî yapı kurduklarını yine kaynakların bize verdiği bilgilerden anlıyoruz.¹⁸ Memlûklar döneminde harp sanayi dışı bağımlı iken,

⁹ M. Kazım Yaşar Koprman, "Mısır Memlûkleri" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, V. 3.

¹⁰ Yaşar, "Mısır Memlûkleri", s. 3.

¹¹ Yaşar, "Mısır Memlûkleri", s. 3.

¹² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay, İstanbul 1981, IV.1105.

¹³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV.1106.

¹⁴ Memlûklar döneminin anılan açılardan incelendiği eserler hakkında örneğin bkz. Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1971, XXV.1-38; Yüksel Arslantaş, *Memlûklar Devrinde Suriye*, Fırat Üniversitesi Sos.Bil.Enstitüsünde hazırlanmış ve yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 1996; Samira Kortantamer, "Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler", Ege Üniversitesi Ed. Fak. Yay, İzmir 1993; Thomas Philip-Ulrich Haarman, *The Mamluks In Egyptian Politics And Society*, Cambridge University Press, 1998; Ali Aktan, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri" *Türk Dünyası Araştırmaları* sayı 106, İstanbul 1997, s.149-178; Ali Aktan, "Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Der. sayı 9*, Erzurum 1990, s.270-279; David Ayalan, "The End of The Mamluks Sultanate" *Studia Islâmica*, LXV, Paris 1987, s. 125-148; Said Abdulfettah Aşûr, *Mısır ve Şam fi Asri'l-Eyyubi ve'l-Memalik*, Beyrut 1991; İbrahim Zaur, *el-Hayatü'l-İçtimaiyye fi Bilâdi's-Şam fi Asrayn el-*

Eyyubi ve'l-Memlûkî, Dimeşk 1993; C. Warren Schultz, "Mamluks Monetary History", *Mamluk Studies Review* sayı III, Chicago 1999, s. 183-205; Donald, P.Little "History and Historiography of the Mamluks", London 1986, s. 165-181; Oleg Grabar, "Reflection on Mamluk Art", *Muqarnas*, London 1984, II.1-12; Jonathan M.Bloom, "Mamluk Art and Architectural History", *Mamluk Studies Review*, Chicago 1999, III.31-58; Esin Atl, "Mamluk Painting in the late Fifteenth Century", *Muqarnas*, London 1984, II.159-171; Mahmud b. Muhammed en-Necîdî, "en-Nizamü'n-Nakdî el-Memlûkî", Riyad 1993; Ahmed Fevzi el-Heyb, *el-Hareketü's-Şi'riyye Zemeni'l-Memâlik*, Beyrut 1986; Bekri Şeyh Emin, *Mutalaât fi's-Şi'ri'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, Daru'l-İlim, Beyrut, tarihsiz.

¹⁵ Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998, s.1.

¹⁶ Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 290; ez-Zerkeşî'nin yaşadığı dönemde sosyal hayat ve toplumsal sınıflar için bkz., Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, Tah. Muhammed Muhtar b. Muhammed el-Emin eş-Şenkâtî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire t.siz, s.18.

¹⁷ Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 289.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 290; Mehmet Üner Orhan, *Memlûklar'da Dini ve Adli*

denizlerde de fazla bir üstünlük sağlayamamıştır.¹⁹ Bu dönemde çarşı pazarda her çeşit mal satılırken halkın alım gücünün zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Memlûklar döneminde çarşı pazar çok iyi denetleniyordu. İşyeri açan esnaf ve sanatkâr kendi isteğine göre fiyat belirleyemiyordu.²⁰ Memlûklar döneminde her çeşit mal ayrı ayrı çarşı ve pazarlarda satıldığından bu çarşılar genellikle satıldığı eşyanın ismiyle biliniyordu.²¹

Memlûklar'ın 2,5 asır süren zamanı, parlak bir ilmi harekete sahne olmuştur. Bu ilmi hareket başta Memlûk sultanları olmak üzere, devlet ricalinin tamamından büyük destek görmüştür. Sultanlar ve emirler adeta birbirleriyle yarışarak çok sayıda medrese yaptırmışlar; bu medreselerde görev yapacak müderrisler, okuyacak talebeler ve görevlilerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak geniş vakıflar tesis etmişlerdir.²² Onların yaptırmış olduğu bu müesseselerden bir kısmı, günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bilhassa Memlûk devletinin başkenti Kahire ve Suriye'nin merkezi Dımeşk'te ayakta kalan bu eserler Memlûk ilmi hareketinin hâlâ yaşayan şahitleri durumundadır.²³

Memlûklar dönemini inceleyen her araştırmacının dikkatinden kaçmayacak olan, bu dönemde çok köklü ve güçlü bir İslâmî ilimler geleneğinin olduğudur. Zerkeşî'nin şahsında bu döneme bakarken bu görüşümüz daha da kuvvetlendi. Suriye ve Mısır, Hz. Peygamberin sahabeleri tarafından fethedilmiştir.²⁴ Hz. Ömer, Halid b. Velid ve Amr b. As'ın gayretleriyle fethedilen bu bölgelere sahabeden bazıları yerleşmiş ve fahri olarak çeşitli bölgelerde halka dini bilgiler öğretmeye başlamışlardır. Halkın ilk dini öğretmenleri sahabeler olmuş ve bu ilim halkaları çevresinde medreselerin oluşmasını da ilk bu sahabeler sağlamıştır.²⁵ Asrî Çubukçu eserinde Suriye ve Mısır'daki sahabe ve tabiinlerin isimlerini teker teker vermiştir. Bu bölgelerde ilmi gelenek özellikle Kur'an

ve hadis bunlara bağlı olarak, kıraat, fıkıh ve tefsir tabiin ve tebeut-tabiiine intikal ederek devam edegelmiştir. İşte bu bölgede oluşan köklü bir İslâmî ilimler geleneğinin temelinde sahabenin ve tabiinin Kur'an ve sünnet merkezli ilim zihniyetinin izleri vardır.

Hulefa-i Raşidin döneminden itibaren önemli ilim merkezleri arasına giren Kahire ve Dımeşk şehirleri yaklaşık iki buçuk asır süren Memlûklar zamanında, sadece bu devletin değil bütün İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerinden olmuştur. Zira devletlerini İslâm dünyasının Moğol istilası altında, tarihin en önemli krizinin yaşandığı bir sırada kuran Memlûk sultanları, himayelerine sığınan Müslüman mültecilerin tamamına kucak açmışlardır. Bu mülteciler arasında, şüphesiz ki Moğolların tahribine maruz kalan Doğu İslâm dünyasının en mümtaz âlimleri de bulunuyordu. Bu âlimlerin de katılımıyla Memlûk devletinin başşehri, kütüphaneleri yakılıp yıkılan İslâm dünyasının en önemli kültür merkezi Bağdat'ın yerini aldı. Moğollar tarafından yıkılmış olan Bağdat Abbasi hilafetinin Memlûkların himayesinde Kahire'de yeniden kurulması da, Memlûk başkentini aynı zamanda İslâm dünyasının en önemli siyasi merkez haline getirmiştir.²⁶ Bu gelişme ülkeye gelen âlimlerin sayısını arttırdı. Diğer taraftan Mısır ve Suriye'ye âlim akışı, sadece Doğu İslâm dünyasından değildi. O sırada Endülüs ve Kuzey Afrika İslâm ülkeleri de, büyük bir kriz dönemi yaşıyordu. Endülüs'te Müvahhid devletinin Hristiyan devletler tarafından yıkılması ve Müslümanlara ait merkezlerinin çoğunun istila edilmesi üzerine Haçlılardan kaçan Müslümanların bir kısmı, zamanın tek istikrarlı ülkesine sığınmıştı. Bu esnada Endülüs ve Kuzey Afrika'da yetişmiş pek çok âlim Mısır'a geldi.²⁷ Bu bakımdan Memlûklar'ın başkenti Kahire, âlimlerin toplanma noktası olmuş Doğu ve Batı İslâm dünyasının ilim yıldızlarını bünyesinde toplamıştı. Bu

Kurumlar, İslâmî İlimler Fak. Yayınlanmamış doçentlik tezi, Erzurum 1978.

¹⁹ Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 288.

²⁰ Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 289.

²¹ Keleş, *Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat*, s. 290.

²² Memlûk sultanlarının ilme katkıları ve bu alanda yaptıkları faaliyetler için bkz. Cengiz Tomar, "Kılıçtan Kaleme; Memlûklar ve Entelektüel Hayat" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2002, sayı 12, s. 249-259.

²³ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", s. 28; ayrıca Memlûklar döneminde faaliyet gösteren medreseler, ribat, hangâh, zaviye, camiler ve mescitler, kütüphaneler ve hastanelere dair geniş bilgi için bkz. Asrî Çubukçu, *Türk Memlûkları (Bahrî Memlûklar) Devletinde İlmî Kuruluşlar ve*

Âlimler, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fak. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1982.; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), Kayıhan Yay, İstanbul 1991, VII. 245-252.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. H. Leman, "Suriye" *İA*, MEB Yay, İstanbul 1970, XI.51-66; J. H. Kramers, "Mısır" *İA*, MEB, İstanbul 1971, VIII. 217-268.

²⁵ Çubukçu, *Türk Memlûkları (Bahrî Memlûklar) Devletinde İlmî Kuruluşlar ve Âlimler*, s. 6.

²⁶ Mısır Abbasi hilafetinin, Kuruluş ve Mahiyeti Hilafetin Osmanlı'ya geçişi ile ilgili tartışmalar için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, VII.159, 161; 171-177.

²⁷ Mısır ve Suriye'de eser sahibi âlimlerin listesi için bkz. A. Çubukçu, *Türk Memlûkları*, s.19-22; 72-82.

gelişmeler, Memlûk ilmî hareketinin, sağlam ve zengin temel üzerine oturmasını sağlamış oldu. Memlûk sultanlarının desteği sayesinde büyük gelişme gösteren ilmî hareket İslâm kültür tarihine çok şey kazandırdı.²⁸

Memlûklerin her iki dönemine de şahitlik eden ez-Zerkeşî'nin içinde yaşadığı ilmi ve kültürel ortamı ve tarihsel arka planın genel bir değerlendirmesinden sonra dönemin ilmî hareketinin genel özelliklerine de kısaca temas etmenin faydalı olacağını mülhaza ediyoruz.

Memlûklar devleti ilmi hareketi, İslâmî ilimlerin bütün şubeleri (tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, tasavvuf) lugat ilimleri ve tarih sahasında yetiştirmiş olduğu âlimleri ve bu âlimler tarafından yazılmış eserlerin çokluğu bakımından diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek ölçüde zengindir. Tarihimizin hiçbir döneminde, bu kadar âlimin yetişmediğini ve yine bu dönemde yazılanlar ölçüsünde çok ve mufassal eserler yazılmadığını söylemek mümkündür. Zerkeşî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Suyûtî'nin sadece hadis hocalarının 150 civarında olduğunu hatırlamak âlimlerin sayısı; aynı âlimin 600 civarında eser yazmış olduğunu hatırlamak da eserlerin sayısı hakkında bir kanaat edinmeye yetecektir. İslâm kültürünün en kıymetli ürünleri arasında yer alan tercüme-i hal/biyografi ve tabakat kitaplarıyla mufassal ansiklopedik eserlerin pek çoğu bu dönemde yazılmıştır.²⁹ Kurtubî (671/1273), İbni Hallikân(681/1282), İbni Manzûr(711/1311), Nuveyrî (732/1332), Ebu Hayyan (745/1345), Zehebî (748/1374), İbn Kayyım (751/1350), Safedî (764/1363), Kalkaşândî (821/1418), Makrizî (845/1442), İbni Hacer (852/1449), Aynî (855/1451), İbni Tagriberdî (874/1469), Sehâvî (905/1499), Suyûtî (911/1515) ve gibi şöhretler bu sahanın bütün tarihimiz boyunca yetişmiş en meşhur yıldızları arasındadır.³⁰ Burada şunu hemen belirtmeliyiz ki; dönemin ilmi faaliyetlerini ve âlimlerini çalışan araştırmacılar Zerkeşî'yi gözardı etmişlerdir. Zerkeşî'nin göz ardı edilmesi, içinde bulunan tarihsel ortamın eksik değerlendirilmesinin bir sonucu olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Zerkeşî

yukarıda adı geçen ilim dallarının tamamında eserler yazmış velût bir âlimdir. Suyûtî'nin birçok eserinin ilham kaynağı olduğu halde öne çıkarılmamış olması büyük bir eksiklik olmuştur. Değişik ilim dallarıyla ilgili yazdığı onlarca eser başta Süleymaniye olmak üzere diğer kütüphanelerde okuyucu ile buluşacağı günleri özlemle beklemektedir.

Âlimleri ve eserlerinin çokluğu ile şöhret kazanan Memlûklar dönemi ilmi hareketine taklit ruhunun hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönem âlimlerinin çoğunluğu, önceki asırlarda yaşamış âlimlerin eserlerini şerh etmek veya onlara ta'likler yapmak farklı şeyleri bir arada toplamak ya da uzun metinleri ihtisar etmekle meşgul olmuşlardır. İslami ilimler tarihinde bu dönem bilhassa büyük şarihler ve ansiklopedistleri ile temayüz etmiştir.³¹

Bu dönem ilmi hareketinin bizim için önemli bir yönü de, idareci sınıfın çoğunlukla Türk olduğu bu ülkede, Türk diline verilen önemin bir neticesi olarak başta tarih olmak üzere çeşitli ilim dallarında Türkçe eserlerin yazılmış olmasıdır. Aynı şekilde pek çok eser Türkçe'ye çevrilmiş hatta Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla eserler telif edilmiştir.³² Bunlardan en meşhuru, büyük dil âlimi ve müfessir Ebu Hayyan'ın "Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk" adını taşıyan eseridir.³³

Dönemin âlimlerinin karakteristik bir özelliği de Türk olan idareci sınıf ile temsil edilen ve çoğunluğu Arap olan halk tabakası arasında bir vasıta rolü üstlenmiş olmalarıdır. İbn ed-Devâdârî gibi hem Arap hem de Türk kültürünü bilenler ise bu köprü vazifesinde daha etkin olmuşlardır.³⁴ Âlimlerin bu konumu onların ilmi ve medeni bir cesaret sergilemelerini beraberinde getirmiştir. Memlûk dönemi âlimleri ilmi ve medeni cesaretleriyle de temayüz etmişlerdir. Onlardan bazıları sultanların haksız icraatlarına cesaretle karşı çıkmışlar, her ne pahasına olursa olsun bildiklerini söylemek ve sultanları uyarmaktan çekinmemişlerdir. Bunların başında, savaş hazırlıkları için halktan para ve mal toplamak isteyen Seyfettin Kutuz'a "Sultan, emirler veya askerlerin elinde halkın elindekinden fazla mal ve para bulunduğu müddetçe bu helâl

²⁸ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s. 28.

²⁹ İslâmî ilimler (kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, nahiv ve lugat) ve Akli ilimler (tarih, coğrafya, tb) ve bu alanın dönemin temsilcileri için bkz. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV.1106, 1114; Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s. 38-44; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, VII. 254-365.

³⁰ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s. 36.

³¹ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s. 37.

³² Bu konuda meydana getirilen Türkçe eserler için bkz. Samira Kortantamer, *Memlûklarda Türk Kültürü*, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, s. 178-181.

³³ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", s.37.

³⁴ Bkz. Samira Kortantamer, "Memlûklarda Türk Kültürü", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, s. 181.

değildir..." fetvasını veren, İzzeddin b. Abdüsselam(660/1260), Baybars'a yazdığı meşhur mektuplarıyla âlim olmanın sorumluluğunu en güzel şekilde yerine getiren Nevevî(676/1277) ve Suriye'ye yönelen bir Moğol saldırısı esnasında, zamanın sultanı Nasıruddin Muhammed'e giderek, onu savaş için Suriye'ye gitmediği takdirde, başlarına başka bir sultan seçmekle tehdit eden İbn Teymiyye(728/1327) gelmektedir.³⁵

Memlûkler döneminde yetişen âlimlerin önemli bir kısmının Türk olduğu da hatırlanması gereken bir husustur. Bu dönemin parlak simalarından olan, Zehebî, Safedî, Aynî, İbn Hümam(861/1456), Muhyiddin el-Kafiyeci(879/1474) ve İbn Kutluboğa(879/1474) Türk olan âlimlerdendir.³⁶

Memlûkler dönemi ilmi hareketine, kadın âlimlerin de büyük katkıda buldukları görülmektedir. Bilhassa hadis alanında pek çok kadın temayüz etmiştir. İbn Cezerî'nin hocası Sittü'l-Arap (768/1366), İbn Hacer'in hocası Aişe bintu Muhammed (816/1413) kadın hadis âlimlerine iki güzel örnektir.

Tarihçi Hittî'nin haklı olarak sorduğu gibi Memlûk devleti gerilerken ve çökerken oluşan kültürel miras yok mu olmuştur? Konumuz olan Zerkeşî'nin eserlerini tespit ederken, âlimimizin eserlerinin çoğunun çok güzel nesih, Arap hatlarıyla hatta bazılarının kendi el yazısıyla Süleymaniye, Köprülü, Beyazıt ve Topkapı Müzesi kütüphanelerinde rastlamamız bu kültürel mirasın yok olmadığına, Osmanlıya ve buradan da Cumhuriyet'e devrettiğine şahitlik etmektedir.

Tarihçiler, Memlûk medreselerinin Osmanlı medreselerine çok ciddi katkıları olduğu görüşündedirler. Memlûk medreselerinde yetişen pek çok İslâm âlimi Osmanlı medreselerinde görev yapmış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bu durum Osmanlı ilim zihniyetinin teşekkülüne önemli katkılar sağlamıştır.³⁷ Görebildiğimiz kadarıyla bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de sapık fırka ve batıl mezheplerin fazla yer bulamamasıdır.

Bu dönemde diğer ilimlerin yanında tasavvuf da böyle bir gelişme göstermiştir. Sosyal hayatın ayırıcı özelliği tasavvufun yayılması olmuştur. Tasavvuf, Memlûkler döneminde son derece güçlenmiş ve sosyal hayata damgasını vurmuştur. Sultanlar ve diğer umera, hangâh, ribat ve zaviye inşa ettirmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır.

İslâm dünyasının tamamını etkisi altına alan üç büyük mutasavvıftan ikisi Memlûkların kuruluşundan az önce Mısır ve Suriye'de yaşamışlardır. Muhyiddin İbn Arabi son yıllarını Şam'da geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Ondan beş yıl önce İbn Fariz ise hayatını Kahire'de geçirmiştir.³⁸

Memlûkler dönemi önemli isimlerinden İbn Haldun'un tespitine göre bu dönemde kelâm ilmi en az gelişen ilim olmuştur. Çünkü ona göre bu ilim talebeler için zaruri olmayan bir ilimdi. Ehl-i Sünnet imamları yazdıkları kitaplarla toplumu mühlid ve inkârcılardan korumuşlardır. Diğer ilim dallarında görülen canlılık bu ilim dalında olmamıştır. İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim hariç ilmi çalışmalarını bu sahaya yoğunlaştıran âlim sayısı yok denecek kadar azdır.³⁹

B. Hayatı ve Şahsiyeti: Doğumu, Yetiştmesi Öğrenim Hayatı ve Vefatı

Hicrî 745 yılında Mısır'ın bugünkü başkenti olan Kahire'de doğdu. Tam adı: Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, Bedreddîn ez-Zerkeşî'dir. İsmi Muhammed olduğunda kaynaklar ittifak etmişlerdir. Yalnız babasının ismi ihtilaf konusu olmuştur. Bu ihtilafın nedeni bazı tarihçilerin babası ile dedesinin isimlerini yer değiştirerek "Muhammed b. Abdullah b. Bahadır" şeklinde vermiş olmalarıdır. Kaynaklarda "Bahadır b. Abdullah" "Abdullah b. Bahadır" şeklinde iki türlü rastlamak mümkündür. İbn Hacer, İbn İmâd ve İbn Tağriberdi'ye göre ez-Zerkeşî'nin ismi Muhammed b. Bahadır b. Abdullah'dır.⁴⁰

Zerkeşî'ye ait yedi lakap zikredilmiştir. Bunlar, "Bedreddîn" Mısır'da doğduğu için el-Mısırî, Türklerden olduğu için "et-Türkî", Şafii mezhebinden olduğu için, "eş-Şafii", küçük yaşta altın işleme ve

³⁵ Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", s. 37

³⁶ Dönemin Türk olan âlimleri sayılırken Zerkeşî'nin yine göz ardı edilmesi Tarih araştırmacıları için eksik bir değerlendirme olmuştur.

³⁷ Memlûk medreselerinde yetişerek Osmanlı ülkesine gelen veya getirilen âlimler için bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, VII.254-256; Osmanlı ilim geleneğinin oluşmasında Mısır ve Şam bölgesinin katkıları için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi" *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, XI. 156.

³⁸ H.İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, VII.386-387; Bu devirde yetişen mutasavvıflar ve ekolleri için bkz. H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, VII. 305-307.

³⁹ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, VII.302.

⁴⁰ Zerkeşî, *Selâsilü'z-Zeheb*, s. 26; Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesâmi' licemi'l-cevami' li Taceddin es-Subkî*, tah: Seyyid Abdulaziz, Abdullah Rabiğ, Mektebetu Kurtuba, Kahire 1999, I. 52; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-A'lam*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, IV. 2414.

süsleme sanatını öğrendiği için altın nakkaşlığına nispetle “ez-Zerkeşî”, İmam-ı Nevevî'nin “el-Minhac” adlı eserini ezberlemesinden dolayı “el-Minhac” pek çok tasnifi bulunduğu için “el-Musannef” dir. Künyesi Ebu Abdullah'tır.⁴¹

Zerkeşî'nin doğduğu dönemde Kahire, cami, medrese, kütüphane ve çok sayıda âlim, fazıl ve edebiyatçıya ev sahipliği yapan çok önemli bir ilim ve kültür merkezi durumundaydı. Bu kültürel ortam Zerkeşî'yi de cezbetmiş onda mevcut olan ilim ve öğrenme aşkını körüklemiştir. Öyle ki, bu ilim aşkı onun küçük yaşta öğrendiği zerkeş⁴² zanaatıyla uğraşmasına fırsat vermemiştir. Zamanının tamamını kitap okumaya ve âlimlerin meclislerinde ders dinlemeye ayırmıştır. Sorduğu sorular ve ezberlediği kitaplarla hocalarının dikkatini çekmiştir.⁴³

Zerkeşî'nin ailesi zerkeş (altın işleme ve süsleme sanatı) ile uğraşan saygın bir mesleğe sahip orta halli bir ailedir. Babası Türklerden olup dönemin üst düzey yöneticilerinden birinin azatlı kölesidir.⁴⁴

Zerkeşî, hayatını sade ve mütevazî yaşamıştır. Abartılar ve aşırılıklar onun hayatında yer etmemiştir. Sünnet üzere yaşamış ve sünnete uygun tarzda salih bir kadınla evlenmiştir. Bu evlilikten Muhammed, Ali ve Ahmed adında üç erkek, Aişe ve Fatıma adında iki de kızı olmuştur.⁴⁵

Zerkeşî çağının önde gelen ilim adamlarından ders almıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Cemaluddin el-İsnevî (772/1370) Ebu Muhammed Abdurrahim b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî,
Sıracuddin el-Bulkînî (805/1403) Ebu Hafis Ömer b. Raslân Nasır b. Salih el-Kinân,
Şihabuddin el-Ezraî (783/1381), Ebu Abbas, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed,
Hafız Moğultay b. Kılıç et-Türkî (762/1360) Alaaddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcîrî el-Hakrî,
İbn Umeyle (778/1376)⁴⁶ Ömer b. Hasan b. Ferid b. Emîle el-Merâgî el-Halebî
Salah b. Ebî Ömer (780/1378)⁴⁷ Muhammed b. Ahmed b. İbrahim b. Abdullah b. Ömer el-Makdisî el-Hanbelî,
İbn Kesîr (774/1373) Ebu'l-Fida İmadüddin İsmail b. Şihabiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî eş-Şafîî,

Ahmed b. Muhammed b. Cem'a (774/1372)⁴⁸ İbn Ebî Bekr b. İsmail b. Hasan el-Ensârî el-Halebî,
İbn Hişam (774/1373)⁴⁹ Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişam el-Ensârî,
Zerkeşî'nin ders aldığı hocalarının pek çoğunun arkasında Takiyyüddin es-Subkî (756/1355), Celaleddin Hatîp el-Kazvînî (739/1338), Ebu Hayyan el-Endelûsî (745/1345) gibi zamanın şöhretleri vardır. Zerkeşî sahasında otorite olan her bir âlimden İslâmî ilimlerdeki eksiğini tamamlamış çok engin ve derin bir bilgi birikimine sahip olmuştur. Bulkînî'den fıkıh, fıkıh usulü, kıraat ve nahiv dersleri alırken, İsnevî'den Arap dili ve Edebiyatı ile ilgili eksiklerini tamamlamış İbn Kesir'den hadis ilminin inceliklerini öğrenmiş ve tarih formasyonu kazanmıştır.⁵⁰

Bu dönemde İslâmî ilimler birbirinden kopuk ve bağımsız değildir. Her ne kadar medreselerde Hanefî, Şafîî, Hanbelî, Maliki ekolleri ve bunlara ait hocalar var idiyse de, ilimlerde bir ihtisaslaşmaya gidilmemişti. Bu nedenle hangi ilmi hangi âlimlerden aldığını söylemek zordur. İbn Kesir hadisçi iken aynı zamanda tüm alet ilimlerini de en iyi bilen bir müfessir ve bir tarihçidir. İsnevî Arap dili ve edebiyatında olduğu kadar; fıkıh ve fıkıh usulü alanında da kendini göstermiştir.

Yine Moğultay b. Kılıç et-Türkî(762/1361) zamanın meşhur hadis bilginleri arasındadır. Bu anlamda Zerkeşî ders aldığı önemli şahsiyetlerden İslâmî ilimlerin tamamını ikmal etmiştir. Ele aldığı her ilim dalında bir eser vücuda getirecek derecede geniş, engin ve derin bir bilgi birikimine, zekâsı ve bitmek bilmeyen azmi sayesinde kavuşmuştur.

Zerkeşî, yaşadığı dönemde siyasî ve idarî işlerde görev almayı ilimle meşgul olmuştur. Küçük denecek yaşta ilim tahsiline başlamış ve bu uğurda her türlü sıkıntı ve meşakkatlere katlanmıştır. Zerkeşî, ilk olarak Cemaluddin el-İsnevî'den dersler alarak onun en seçkin talebesi olmuştur. Bu arada Sıracuddin el-Bulkînî'yi tanımış ve ondan ders almıştır. İbn Kesir'in ve Şihabuddin el-Ezraî'nin ünlü birer âlim olduklarını öğrenince önce Şam'a giderek İbn Kesir'den hadis öğrenimini tamamlamış es-Salah b. Ebi Ömer ve Moğultay b. Kılıç et-Türkî sonra da Halep'te İbn

⁴¹Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesami'*, I.53; Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr fî Usuli'l-Fıkıh*, Tahrir: Abdulkadir Abdullah el-Anî, Vezâretu'l-Evkâf ve'ş-Şunûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1992, I.7.

⁴² Zerkeşî, Farsça bir tamlama olup altın süsleme ve işleme sanatı anlamına gelmektedir.

⁴³ Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, I. 52.

⁴⁴Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesami'*, I. 53.

⁴⁵ Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, I. 52.

⁴⁶ Şemseddin Muhammed b. Ali Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1972, I. 158.

⁴⁷ Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I. 158.

⁴⁸ Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, s. 36.

⁴⁹ Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, s. 37.

⁵⁰ Bkz. Saffet Köse, “İsnevî” *TDİA*, İstanbul 2001, XIII.160; Mustafa Uzunpastacı, “Bulkînî” *TDİA*, İstanbul 1992, VI.410; Yunus Vehbi Yavuz, “Ezraî”, *TDİA*, İstanbul 1995, XII. 67-68; Abdulkirim Özyayın “İbn Kesir” *TDİA*, İstanbul 2001, XX.132.

Ümeyle ile tanışıp, el-Ezraî'den Fıkıh ve Usul dersleri almıştır. Daha sonra tekrar Şam'a gitmiş ve ardından da bilgi dolu olarak Kahire'ye dönmüştür.⁵¹ Böylece Zerkeşî çağının en önde gelen ilim adamlarının talebesi olmuştur.

Zerkeşî pek çok âlimden ders aldığı gibi pek çok talebe yetiştirmiştir. Onlarla ilgilenmiş ve sorunlarının çözümünde onlara yardımcı olmuştur. Kaynaklara göre şu kişiler ez-Zerkeşî'den ders almışlardır:

Birmâvî, Muhammed b. Abdüddâim b. Musa el-Askalâni (831/1428),

İbn Hıccî, Necmeddin Ebu'l-Fütuh Ömer b. Musa b. Ahmed b. Sa'd eş-Şafîi (830/1426),

eş-Şemnî, Kemaleddin Muhammed b. Hasan b. Muhammed (821/1418),

el-Vurûrî, Siracüddîn Ömer b. İsa, Ebî İsa b. Muhammed b. Ahmed eş-Şafîi (861/1456),

el-Emyûtî, Abdurrahim b. İbrahim b. Muhammed (868/1463),

el-Kettânî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Osman (852/1448),

et-Tûhî, Muhammed b. Veliyyüddîn Ebu'l-Fütuh, h.791 yılında Zerkeşî'den "el-Umde" adlı eseri okumuştur.

et-Tanbâvî, Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Nasıruddîn. es-Sahâvî onun Zerkeşî'ye ders almak için gidip geldiğini kaydetmiştir.⁵²

İnsan toplumsal bir varlık olarak bir çevrede dünyaya gelir ve bu yaşadığı çevre onu birçok açıdan şekillendirir. Yaşadığı çevreden etkilendiği gibi yaşarken çevresini de etkileyebilir. İnsanın yaşadığı çevresinin siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan istikrarlı olması büyük bir nimettir ve arzulan bir durumdur.

Zerkeşî'nin hayatı Memlûkler iktidarının istikrarsız bir dönemine rastlar. Tüm insanlar gibi o da bu dönemden gerektiği kadar etkilenmiştir. Fakat Zerkeşî bu olumsuzlukları lehine çeviren âlimlerden birisidir. O, siyasî istikrarsızlıkları yanında dönemin önde gelen âlimlerinden ve kültürel ortamdan istifade etmesini bilmiştir. Kaynaklar Zerkeşî'yi fakih, usûlcü, muhaddis, müfessir, edebiyatçı ve pek çok farklı ilim dalına dair derin vukufiyeti olan bir şahıs olarak tanıtmışlardır.

Zerkeşî, kişisel bir tercih olarak dönemin Memlûkler iktidarında herhangi bir kademedede siyasî veya idarî bir görev almamış, müderrislik, müftülük gibi dini görevlerle yetinmiştir. Memlûkler devletiyle olduğu kadar halkla ve bilginler sınıfıyla da herhangi bir kalem kavgasına girmediği anlaşılmaktadır. O, hocası İbn Kesir gibi ılımlı bir politika izlemiş, yine hocalarından Ezraî gibi çok yazmayı tercih etmiştir.

Zerkeşî, güzel özellikleri olan, ince ruhlu bir insandı. Sade ve mütevazı yaşamak onun en önemli özelliği idi. Giyim ve kuşamında abartıdan kaçınırdı. Kanaatkârdı. Aza razı olur, açgözlü ve dünya nimetleri karşısında ihtirashlı davranmazdı. İfadesi güzel, üslûbu mükemmeldi. Edebiyatçı kimliği onun hayatının tamamına yansımıştı. Hiçbir dünya meşguliyeti onu ilim öğrenmekten geri koymamıştır. Ailesinin orta halli ekonomik durumu, geçimini yakınlarının üstlenmesi ve kendisinin kanaatkâr olması ilim yolunda ona yardım etmiştir. Onun en büyük özelliği "el-Burhan" adlı kitabında örneğini gösterdiği gibi ansiklopedik bir bilgiye sahip olmasıdır. Ele aldığı eserlerinin tamamında onun bu geniş ve engin bilgi birikimi görülür.

O kendini öğrenmekten ve yazmaktan alıkoymak ve zamanını harcayacak olan şeylere fırsat vermezdi. Vaktinin çoğunu evine çekilerek öğrenmek ve yazmakla geçirirdi. Onun dışarıya çıkışı bilgi amaçlı olurdu. Çarşıya çıktığında kitapçı dükkânlarına uğrar ve bütün gündüzü burada geçirirdi. Fazla kitap satın almaz yanında bulundurduğu müsvedde kâğıtlarla notlar alırdı. Sonra eve döndüğünde itina ve özenle seçtiği bu notları yazmakta olduğu eserlere ilâve ederdi.⁵³ Kaynaklar yazısının zayıf olduğunu ve hat dersi almadığını kaydetmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde günümüze kadar itina ile korunarak gelen ve kendi el yazması olan "Ukûdu'l-Cumân" adlı eseri bu rivayetleri doğrulamaktadır. Zerkeşî, Şafîi mezhebine mensup olmakla beraber diğer mezheplerin görüşlerine açıktır. Zerkeşî'nin pek çok ilim dalında mahir olması ve derin bilgi birikimi ona bu formasyonu kazandırmıştır.

Dönemin temel ilmî zihniyetinin Zerkeşî'de de temerküz ettiğini söyleyebiliriz. Memlûkler döneminde yaşayan âlimler köklü bir İslâmî ilimler geleneğine sahiptirler. Bu anlamda Zerkeşî,

⁵¹ İbn Hacer Askalâni, *ed-Dürerü'l-Kamine*, Matbaatu Meclisi Dairetu'l-Maa, Haydarabad 1350, III. 351; Suyûtî, *Husnu'l-Muhadara fi Ahbari Mısır ve'l-Kahire*, Matbaatu İdaratu'l-Vatan, Mısır 1299, I.31; İbnu'l-İmâd, *Şezaretü'z-Zehab fi Ahbâri men zehab*, Beyrut 1992, VIII.573; İsmail Cerrahoğlu, *Bedreddin Zerkeşî ve el-Burhan Fi Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eseri, İslâm* (Revve Mensuelle) İstanbul 1961.

⁵² Zerkeşî'nin *Selasilü'z-Zehab* adlı eserinden bazı kısaltmalarla naklen s. 38-39.

⁵³ Anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Kahire'de, zengin ve büyük kitapçı dükkânları var ve okurlar bu dükkânlardan rahatça istifade edebiliyorlar. Kitapçı dükkânları kitap satmanın dışında bir nevi kütüphane ve okuma salonu hizmeti de vermektedirler.

kendisinden önceki mirası en iyi özümsemiş âlimlerden biridir. Bu dönemde âlim demek, İslâmî ilimlerin tamamına vukufiyeti olan insan demektir. Fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat bir bütün olarak değerlendiriliyordu. Zerkeşî bütün bu alanlarda müstakil eserler ortaya koymuş biridir. Bu bir anlamda da Zerkeşî'nin ilim anlayışı ile de alâkalı bir durumdur. Ulumu'l-Kur'an bağlamında söyleyecek olursak, ona göre İslâm kültür mirasının tamamından azami derecede faydalanmadan Allah'ın kitabı ve içerdiği incelikler anlaşılabilir.

Zerkeşî'nin en önemli taraflarından birisi de onun edebiyatçı kişiliğidir. Bunu bütün eserlerinde hissettirmiştir. Ona göre edebiyat çeşitlerini ve Arap dilini bilmek kültürel mirası anlamının ve değerlendirmenin ön şartıdır. Bu şart yerine getirilmeden Allah'ın kitabını anlamak boş bir iddiadan ibarettir. Zerkeşî'nin "Burhan"ı, "Kaside-i Bürde Şerhi", hadis ve fıkıh ve usulü ile ilgili bütün eserleri bu ön şartın yerine getirilmesiyle oluşmuştur. İslâmî ilimlerin birinde veya birkaçında eksik olan kimsenin geçmiş mirası sağlıklı ve bütüncül bir şekilde yorumlayamayacağı fikri Zerkeşî'nin temel fikridir. Zerkeşî, hayatı ve ortaya koyduğu eserlerle sefî salihinin yolundan gitmiş ve nakle önem vermiştir. Kendinden önceki âlimlerin ne söylediğini bilip mütalaa etmeden eser yazan ve bununla övünen kimsenin yaptığı işi, övünülecek bir durum olmadığını söylemiştir. O'na göre asıl övünülecek iş, öncekilerin sözleri üzerine bir şey söyleyebilmektir. Kişinin öncekilere dayanarak onların söylediği sözler üzerine bir şey söyleyebilmesi de büyük bir erdemdir.⁵⁴

Kıymeti ve yüceliği öldükten sonra anlaşılın âlimlerimizden biri de Zerkeşî'dir. Kısacık ömründe üstün zekâsı ve tükenmeyen azmiyle çok ciddi eserler ortaya koymuştur. Usul, fıkıh, tefsir, hadis başta olmak üzere tıp ve tarihle de ilgili kitaplar yazmıştır. Zerkeşî, kendisinden sonra gelen âlimleri mutlaka etkilemiştir. Onun bu etki gücü kanaatimizce nev-i şahsına münhasır biri olması ve özgünlüğünden kaynaklanır.

Zerkeşî, genç denebilecek bir yaşta 49'unda 794 yılı Recep ayının üçüncü Pazar günü (275/1391) Kahire'de vefat etti. Emir Bektemur es-Sâkî türbesi yanındaki Garafetü's-Suğra'ya defnedildi.⁵⁵

C. Zerkeşî'nin Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulüne Getirdiği Yenilik

Kur'an ilimlerine dair meşhur eseri el-Burhan hakkında bizzat yazarın kendi ifadesine dayanarak elde ettiğimiz bilgiler, onun Kur'an ilimleri alanında metodoloji/yöntembilim/usûl oluşturma çabalarını başlatan ilklerden olduğunu açıkça göstermektedir. Şöyle ki; el-Burhan özü itibariyle hadis usûlüne benzer bir usûlü, Kur'an ilimleri alanında ortaya koymak için kaleme alınmış bir eserdir.⁵⁶ Zerkeşî, kendi zamanına kadar fıkıh, hadis ve kelâm ilmi gibi ilimlerin - metodoloji olup olmadıkları tartışması bir yana- en azından kendi terminolojilerini oluşturduklarını görmüştür. Bu anlamda Kur'an ilimleri için durumun hiç de iç açıcı olmadığını fark eden Zerkeşî, ulûmu'l-Kur'an'la ilgili tüm konuları ansiklopedik bir boyuta varacak düzeyde ele alma ve bir usûl sunma gereği duymuştur. O, kendinden önce Kur'an ilimleri alanında terminoloji birliğini sağlayacak bir eserin olmadığını bildiği için, artık bundan böyle hadis usûlü gibi terim ve kavramları oluşmuş ve yorumlama faaliyetinde temel olacak bir yapının oluşmasını arzulamıştır. Zerkeşî'ye kadar Kur'an ilimleriyle ilgili veya Ulûmu'l-Kur'an adı altında ortaya konan eserlere bakıldığında onun kaygısının ne kadar haklı olduğu anlaşılmaktadır. Harisel-Muhasibi(243/857)'nin "Fehmu'l-Kuran"ıyla başlayan ulûmu'l-Kur'an çalışmaları, Zerkeşî'nin el-Burhan'ı ile zirveye ulaşmıştır.

Kur'an ilimlerinin bir usûle/metodolojiye dönüşemeyişinden şikâyet eden âlimlerin çabaları, tarihin bir cilvesi olarak Zerkeşî'nin el-Burhan'ından habersiz olarak, Zerkeşî sonrası da devam etmiştir. Şöyle ki; Celâleddin el-Bulkinî (824/1421)'nin "Mevâkıu'l-Ulûm min Mevâkı'n-Nucûm" adlı eserinin içeriği hakkında Kâtip Çelebi'nin "Keşfu'z-

⁵⁴ Bedreddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, I. 37 Zerkeşî'nin şahsiyeti ve ilmi kişiliği için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrerü'l-Kamîne*, III.352; Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I.158; Suyûtî, *Husnu'l-Muhadara*, I.31; ez-Zerkeşî, *Zahru'l-Arifî fi Tahrimi'l-Haşîş*, tah. Seyyid Ahmed Ferec, Daru'l-Vefa, Kuveyt 1987, s. 17-28; Zerkeşî, *Selasilü'z-Zehab*, tah. Muhammed el-Muhtar b. Şinkîti, Kahire 1990, s.30; ez-Zerkeşî, *İlamu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*, tah.Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâği, Kahire 1982, s. 8; İbn İmâd, *Şezaretü'z-Zehab*, VIII.573; Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*,

tah.Faik Ahmed Mahmud, *Vezâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1982, I. 11-13; Zerkeşî, *Teşnifu'l-Mesami'*, I. 55-56; ez-Zerkeşî, "Mana Lailâheillallah", tah.Ali Muhyiddin Ali Karadaği, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1986, s.20-21. Zerkeşî, *Hiz. Aişe'nin Sahabe'ye Yöneltiliği Eleştiriler*, Yay.Haz.Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara 2000, s.57.

⁵⁵ Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I.158; Suyûtî, *Husnu'l-Muhadara*, s.248; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, Mektebetü'l-Musennâ, Beyrut t.siz, X. 254; İbn İmâd, *Şezaretü'z-Zehab fi Ahbâri men zehab*, s.573.

⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 30.

Zunûn”da ve Suyûtî (911/1506)’nin “el-İtkan”da verdiği bilgilere göre⁵⁷ Bulkûnî’nin “el-Burhan”ı görmediği anlaşılmaktadır. Yine Muhyiddin el-Kafiyeci’ (879/1474) “Kitabu’t-Teysir”inde eseriyle övünerek kendisinden önce kimsenin böyle bir eser yazmadığını söylerken⁵⁸ hem Zerkeşî’nin, hem de el-Bulkûnî’nin eserlerinden habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Aslında, Kafiyeci eserinin birinci bölümünde “Terimler Hakkında” başlığı altında ve müfessirin bilmesi gereken on beş ilimden bahsederken, “el-Burhan” da konu edilen Kur’an ilimlerinin birçoğuna muhtasar olarak değinmiştir.⁵⁹ Kafiyeci, Zerkeşî’nin el-Burhan’ına ulaşmış olsaydı daha farklı bir eser ortaya koymuş olacaktı. “el-Burhan”ı, “Mevâki’l-Ulum”u ve “et-Teysir”i gören Suyûtî ise bu alanda daha farklı bir eser ortaya koymuştur.

Suyûtî’nin “el-İtkan”ının mukaddimesinde verdiği bilgilerden şunlar anlaşılmaktadır: Suyûtî hadis usûlü gibi bir usûlün, Kur’an ilimleri alanında oluşmamasından şikâyetçidir. Kendinden önceki âlimlerin ortaya böyle bir eser koymamalarını hayretle karşılamaktadır. Bu konuda derli toplu ilk çalışmayı yaptığını söyleyen hocası Kafiyeci’nin “et-Teysir”ini de yetersiz bulmaktadır. Suyûtî bu düşünceler içerisinde iken, Celaleddin el-Bulkûnî’nin “Mevâki’l-Ulûm min Mevâki’-n-Nucûm” adlı eseriyle karşılaşır. Bu eseri dikkatle tetkik eder, inceler ve bazı bölümlerine ilâveler yaparak yeniden düzenler ve “et-Tahbîr fî Ulûmi’t-Tefsîr” adlı eseri, bu sahada oluşturulmuş ilk eser olarak ortaya koyar.⁶⁰

Suyûtî’nin “el-İtkan”da verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre⁶¹ Bulkûnî de, eserini Suyûtî ile aynı ortak kaygıdan dolayı ele almıştır. O da, Kur’an ilimlerinin kuşatıcı ve yeterince olgunlaştığı halde hadis ilmindeki gibi, terminoloji birliğine gidecek bir çalışmanın yapılmasının zaruretine inanmıştır.

Celâleddin el-Bulkûnî, Suyûtî’den yaklaşık yüz yıl önce bu ihtiyaç hissederken, Suyûtî ise Bulkûnî’den habersiz yüz yıl sonra aynı ihtiyacı hararetle hissedenlerdendir. Oysa Zerkeşî bu ihtiyacı Bulkûnî ve Suyûtî’den ikiyüz yıl önce hissetmiş ve kendisinden sonraki tüm çalışmalara esas olacak eserini ortaya koymuştur.

Suyûtî, “et-Tahbîr fî Ulûmi’t-Tefsîr” adlı eserini (872/1467) yılında ortaya koyduktan kısa bir süre sonra Zerkeşî’nin “el-Burhan”ı ile karşılaşır. Bu eser Suyûtî’nin ufkunu açar. Bulkûnî’nin alanla ilgili eserini de görerek oluşturduğu “et-Tahbîr”in konularını el-Burhan’dan sonra yeni bir tasnifle ele alarak yeniden oluşturur. Eserinin adını da “el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’an” adıyla değiştirir. Suyûtî, “el-İtkân” adlı eserini, el-Burhan’ın tertibi üzere oluşturduğunu açıkça söyler. Suyûtî el-Burhan’daki birçok gerekli bilgileri ve konuları eserine aynen alırken bazılarını birleştirmiş, bazı konularda ilâve bilgilerle açıklamalara gitmiş ve kendi ifadesine göre el-Burhan’ın tertibinden daha güzel bir tertiple eserini düzenlemiştir.⁶²

Her ne şekilde olursa olsun Kur’an ilimleri terimi, Kur’an ilimlerine ait konular ve kavramlar, Zerkeşî ile bir zemin bulmuş, o bu alanda ilklerden olmuştur. Bu nedenle, Kur’an ilimleriyle ilgili terim ve kavramlar, bir anlamda terminoloji birliği, Zerkeşî’nin el-Burhan’ı ile sağlanmış bundan böyle el-Burhan, kendinden sonraki tüm çalışmaları kendine bağımlı kılmıştır. Zerkeşî’nin, eseri te’lif ederken yöneldiği amacı gerçekleştirmiştir. Amacını gerçekleştirirken esas aldığı zemin ise dil ve tarih alanıdır.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber’in ashâbı, Kur’an’ı anlayan ve tam olarak ondan istifade etmek isteyen insanlardan oluşuyordu. Az da olsa ayetlerdeki bazı kelimeleri anlayamadıklarını Hz. Peygambere sordukları sorulardan ve peygamberin onlara verdiği cevaplardan anlıyoruz. Hz. Peygamberin Kur’an tefsiri örneklerini oluşturan bu sorulara ve verilen cevaplara baktığımızda, bir kısmının Kur’an ilimlerinin temel bölümlerinden birini oluşturan, henüz adı konulmamış ve sistemleşmemiş “dil ve belâgat” çerçevesinde kaldığını söyleyebiliriz. Hz. Peygamberin ayette geçen bir kelimenin anlamını doğrudan vermesi, müteradifi ile açıklaması, dil inceliklere temas etmesi, edebî sanatları içeren ayetleri açıklaması, mecazını, hazfını ve kinayesini göstermesi, Kur’an ilimlerinin dil çerçevesinde Kur’an’ın inzali ile başladığını göstermektedir.

Kur’an ilimlerini kuşatan ikinci alan olan “tarih” ise Hz. Peygamberin ve onun ashâbının gözleri önünde cereyan eden olay ve olgulardan oluşmaktadır.

⁵⁷ Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’an*, Darü’t-Türas, Kahire, t.siz., I, 4-5.

⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 4; Kafiyeci, Muhyiddin. *Kitabu’t-Teysir Fî Kavaidi İlmi’t-Tefsîr*, Neşre Hazırlayan: İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara üniversitesi İlahiyat fakültesi Yay., Ankara, 1989, s. 9.

⁵⁹ Kafiyeci, *Kitabu’t-Teysir Fî Kavaidi İlmi’t-Tefsîr*, s. 46.

⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 4-5.

⁶¹ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 5.

⁶² Suyûtî, *el-İtkan*, I, 14.

Ayetlerin bağlamını ifade etmektedir. Kur'an henüz iki kapak arasına alınmadan inen ayetleri anlama çabaları, değişen siyasî, sosyal, kültürel ve coğrafi şartlar nedeniyle hızla artmıştır. Bu çabalara yenileri eklenerek günümüze kadar gelmiştir. Hz. Peygamber döneminde dil ve tarih olarak tespit edilen Kur'an'ı anlama faaliyet alanı el-Burhan'da nasıl yapılandırılmıştır?

el-Burhan'ın, Kur'an ilimlerini seçimi ve tasnifi kendine özgüdür. Toplam 47 Kur'an ilmini kendi üslubu gereği ele almış ve incelemiştir.⁶³ Örneğin Kur'an ilimlerine katkısı küçümsenemeyecek olan Ebu'l-Ferec İbn Cevzî'den yararlandığı halde, onun eseri "Funûnü'l-Efnân"da yer almış olan "Halku'l-Kur'an" konusuna el-Burhan'da yer verilmemiştir. Buna mukabil kendinden önce Kur'an ilimleri arasında yer almayan "Kur'an'ın İndiriliş Keyfiyeti" gibi felsefi ve metafizik bir konuya yer verilmiştir. Yine kendinden öncekilerin yer vermediği "Ahkâmü'l-Kur'an", "Ma'rifetu Vucûbi Tevâturihî" ve Sünnetin Kur'an'ı desteklemesi gibi konulara yer veren Zerkeşî'dir.⁶⁴

el-Burhan'da "Kıyasu'l-Kur'an" veya başka bir adla Kur'an kıssalarına Kur'an ilimleri içinde ayrı bir bölüm olarak yer verilmemiştir. Biz el-Burhan'dan önce ortaya konulmuş ulumu'l-Kur'an kaynaklarından ulaştıklarımız içerisinde "Kıyasu'l-Kur'an" veya başka bir adla Kur'an kıssalarını Kur'an ilimlerinden sayan bir esere rastlayamadık. "Kıyasu'l-Kur'an"ın Kur'an ilimlerine dâhil edilmişinin ne zaman başladığı ise ayrı bir çalışma konusudur. Burada kastedilen Kur'an kıssalarının "Kur'an'ın İçerdiği İlimler" anlamında genel bir tanımın değil "Kur'an İlimleri" diye oluşan metodoloji kitaplarında üst ve müstakil bir başlık olarak ne zaman yer aldığı meselesidir. Kur'an

kıssalarının Kur'an'da geniş yer tuttuğu bilinen bir gerçektir.

Kur'an kıssalarına el-Burhan'da ayrı bir Kur'an ilmi olarak yer verilmemesinin sebebi sorulabilir. Bunun kanaatimizce iki nedeni olabilir. 1. Kur'an kıssalarının müstakil bir ilim dalı olarak tarih ve siyerin konusu içinde mütalaa edilmesi. 2. el-Burhan'ın yöntemi gereği Kur'an kıssalarına dil ve belâgat açısından yaklaşım İcazu'l-Kur'an veya Kur'an üslupları bağlamında değerlendirmesidir. Buradan şu sonuca varıyoruz; el-Burhan ele aldığı Kur'an ilimlerini kendi yöntemi doğrultusunda işlemiştir.

Mübhemât konusunda ortaya koyduğu ve mübhemâtı "insanın bilgi alanına giren ve araştırmaya konu olabilecek" ve "insanın bilgi alanını aşan ve yalnızca Allah'ın bildiği" mübhemât olmak üzere iki anlam kategorisine ayırarak incelemesi usûl kitaplarında gözden kaçan özgün bir yaklaşımdır.⁶⁵ Yine Kur'an'daki hitapları Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirmesi ve kırk ikinci Kur'an ilmi olarak bu konuyu, ayetlerin anlamlarının ortaya çıkarılması ve yorumlanmasına katkı sağlayacak şekilde işlemesi kendine özgüdür.

"Huruf-u Mukattaa"nın bir dil unsuru olduğu ve dil sınırları içinde kalınarak anlaşılabilmesi yönündeki yaklaşımı da Zerkeşî'ye özgüdür. O hadisçi kimliği ile bu konuda batınî yorumlara yol açacak tek bir hadise yer vermemesi de anlamlıdır.⁶⁶

el-Burhan'da, dili aşan ve sübjektif yorumlara yol açan yaklaşımlar benimsenmemiştir. Meselâ, Hz. Peygamberin bütün insanlığa gönderilmiş olmasından yola çıkarak ona ümmet olan bütün milletlerin dilinin Kur'an'da bulunmasının bir gereklilik olduğu düşüncesini tutarlı bulmamıştır.⁶⁷

⁶³ Bu Kur'an İlimleri şunlardır: 1. Ma'rifetu Esbâbi'n-Nüzûl 2. Ma'rifetu'l-Münasebât beyne'l-Âyât 3. Ma'rifetu'l-Fevâsili Ruûsü'l-Ây 4. Fî Cemî'l-Vucûhi ve'n-Nezâir 5. İlmu'l-Müteşâbih 6. İlmu'l-Mübhemât 7. Fî Esrârî'l-Fevâthi ve's-Suver 8. Fî Havâtimî's-Suver 9. Ma'rifetu'l-Mekkî ve'l-Medenî 10. Ma'rifetu Evveli ma Nezele fî'l-Kur'an ve Âhiri ma Nezele 11. Ma'rifetu alâ Kem Lugatî'n-Nezele 12. Fî Keyfiyeti İnzâlihî 13. Fî Beyâni Cem'ihî 14. Ma'rifetu Taksîmihî 15. Ma'rifetu Esmâihî ve İştikakâtihâ 16. Ma'rifetu ma Vekaa fihi min gayri lugati ehli'l-Hicaz min Kabâilî'l-Arap 17. Ma'rifetu ma fihi min gayri lugatî'l-Arap 18. Ma'rifetu Garîbihî 19. Ma'rifetu't-Tasrîf (Sarf İlmi) 20. Ma'rifetu'l-Ahkâm min Ciheti İfrâdihâ ve Terkîbihâ (Nahiv İlmi) 21. Ma'rifetu Kevnî'l-Lafzî ve't-Terkîbi Ahsenu ve Efsahu (Beyan ve Bedii İlmi) 22. Ma'rifetu İhtilafî'l-Elfâz (Kıraat İlmi) 23. Ma'rifetu'l-Vakf ve'l-İbtidâ 24. Ma'rifetu Tevâhî'l-Kirâât (Kıraat İlmi) 25. İlmu Mersûmî'l-Hat 26. Ma'rifetu Fedâlihî 27. Ma'rifetu Havassihî 28. Hel fî'l-Kur'ani Şey'un Efdalü min Şey' 29. Fî Âdâbi Tilâvetihî ve Keyfiyyetihâ 30. Fî ennehû hel yecüzü fî't-Tesânif ve'r-Resâil ve'l-Hutab İstî'mâlu ba'di âyâtî'l-Kuran 31. Ma'rifetu'l-

Emsâli'l-Kâineti fihî 32. Ma'rifetu Ahkâmihî 33. Fî Ma'rifeti Cedelihî 34. Ma'rifetu Nâsîhî min Mensûhîhî 35. Ma'rifetu Mûhimi'l-Muhtelif 36. Ma'rifetu'l-Muhkem mine'l-Müteşâbih 37. Fî Hukmî'l-Âyâtî'l-Müteşâbihâtî'l-Vârideti fî's-Sîfât 38. Ma'rifetu İcazihî 39. Ma'rifetu Vucûbi Tevâturihî 40. Fî Beyâni Muadadati's-Sünneti li'l-Kuran 41. Ma'rifetu Tefsîrihî ve Te'vîlihî 42. Fî Vucûhi'l-Muhâtabât ve'l-Hitâb fî'l-Kuran 43. Fî Beyâni Hakikatihî ve Mecâzihî 44. Fî'l-Kinâyât ve't-Ta'riz fî'l-Kuran 45. Fî Aksâmi Mane'l-Kelâm 46. Fî Esâlibi'l-Kur'an ve Fünûnihî'l-Belîga 47. Fî'l-Kelâm ale'l-Müfredât mine'l-Edevât.

⁶⁴ el-Burhan ve el-İtkan'da yer alan Kur'an ilimleri konularının karşılaştırılması ve geniş değerlendirmeler için bkz. Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodoloji Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma yay., Ankara, 2013, s. 137, 237.

⁶⁵ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 202.

⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 122.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 362.

Kur'an ilimler şekilsel açıdan değerlendirilirken bunların tenkide açık yönleri bulunmakla birlikte tamamen anlamı gölgeleyecek bir tarzda ele alınmamıştır. Meselâ sure sonları tamamen şekilsel gibi gözükse de aslında bedîî anlamlar içerdiği için sure sonlarını işiten kimse kelâmın bittiğini bu cümlelerle anlamış olur. Cümlelerin bittiğini ve yeni cümlelerin başladığını fark etmek şekilde birlikte anlamaya da katkıda bulunmaktadır.⁶⁸

Zerkeşî'nin eseri telife yönelirken gerçekleştirdiği yöntemin özgün yanı nedir? Sorusuna cevabımız şudur: Onun metin merkezli anlama ve yorumlama faaliyetini dil ve belâgat (dilbilimsel) yöntemiyle ele alması ve bu yöntemi Kur'an ilimlerine dâhil etmesidir. "el-Burhan"ın Kur'an ilimleri olarak ele aldığı maddelere bakılacak olursa Onun dil ve belâgat ağırlıklı -güncel bir ifadeyle dilbilimsel- bir yöntem izlediği rahatlıkla görülecektir. Bu nedenle eserin yaklaşık dörtte üçü Kur'an üsluplarına ayrılmıştır. Eserde kırk altıncı Kur'an ilmi olarak ele alınan "Fî Esâlibi'l-Kur'an ve Fünûnihi'l-Belîga" bölümü dört ciltlik eserin iki buçuk cildine tekabül etmektedir. Yazar önce Kur'an'ı anlamaya yönelik kişi için lazım olacak Kur'an'la ilgili tüm tarihi veriler ve bilgiler Kur'an İlimlerinin bir dalı olan belli başlıklar altında nakledilmiştir. Sonra daha Üslûbu'l- Kur'an bilgi alanıyla dilin kurallarından hareketle öznel eğilimlerde aşılacak olan Kur'an'ı yorumlamanın kuralları dilbilimsel bir yöntemle ele alınmıştır.

Üslûp, Kur'an dilinin kendine özgü kullanımını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Üslûp ancak metni esas alan dilbilimsel bir yöntemle anlaşılabilir. Bu nedenle bir metin üzerinde konuşabilmek, o metinle ilgili, dilbilgisinin fonetik, morfoloji, etimoloji, semantik ve sentaks gibi en temel bölümlerini bilmeye bağlıdır.⁶⁹ Eserde meânî, beyan ve bedîî ilimlerine ilişkin verilen örnekler, Kur'an üslûbuna nüfuz etmemizi temin etmeyi amaçlamaktadır.

Üslûp, özlükte "izlenen yol, benimsenen tarz" anlamına gelmektedir.⁷⁰ Dil ve edebiyatta üslûp kişinin kendi duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli, dili kullanma biçimidir. Bu bakımdan üslûp biliminin (stilistik) ilgi alanı yazarın dil malzemesini kullanırken gramer ve dizim kurallarının, belâgat esaslarının icrasında gösterdiği biçimsel-bireysel

özellikleri incelemektir. Üslûp incelemesi gramer, belâgat ve edebî tenkidin verilerine dayanarak yazarın kelimeleri konuya uygun biçimde seçme ve kullanma tarzı, terkip ve cümleleri oluşturma biçimi, îcâz-ıtnâb gibi belâgat türlerinde gösterdiği özgünlükleri ve bireysel nitelikleri irdeler. Üslûp ayrıca yazarın diliyle, kullandığı dilin kuralları arasındaki sapmaların toplamı ve bu sapmaların eserin konusu ve amacı bakımından yerinde ve özgün olması demektir. Böylece üslûp hem teknik hem estetik bütünlük arz eder. İbn Haldûn'a göre üslûp zihinde ve hayalde beliren sûretleri kelime ve terkip kalıplarına dökme tarzı, dokuma biçimi, onlardan özgün bir yapı oluşturma yöntemidir. Üslûbun karakteristiği estetikdir. Bu da parlak hayal ve ince tasvire, nesnelere arasında sezilmesi güç ortak noktaları keşfederek aralarında benzerlik ilgisi kurma, soyuta somut elbisesi giydirmeye, somutu soyut kıyafetine sokma gibi belâgata dayalı tasarruf ve becerilere dayanır.⁷¹ Arap edebiyatında ve ulûmu'l-Kur'an eserlerinde üslûba dair bilgiler belâgat ve edebî tenkit eserlerinde dağınık vaziyette ele alınmıştır. Üslûp konusuna ilk değinenlerden olan Abdülkâhîr el-Cürçânî Delâilu'l-İ'caz'ında, üslûbun güzelliğini yerine / makamına göre uygun kelime seçiminde görür.⁷²

Manzum olsun mensur olsun edebî eserlerin anlatım ve yazımında kullanılan üslûbun karakteristiği estetikdir. Estetik onda yer alan parlak hayal, ince tasvir, nesne ve olaylar arasındaki uzak benzerlik ilgilerini keşfetmekle somutu soyut, soyutu somut biçiminde ortaya koymak gibi faktörlerden kaynaklanır. Hüsn-i ta'lîl, teşbih, mecaz, istiare, cinas, seci, tezat, tevriye gibi beyan ve bedî' sanatlarıyla örülmüş süslü ama kapalı, çoğu zaman sembolik bir anlatım şekli edebî üslûbun öne çıkan nitelikleridir.⁷³

Üslûbü'l-Kur'an, terim olarak sözün dizilmesinde ve lafızların seçilmesinde izlenen metodu ifade eder. Üslûbü'l-Kur'an'la kastedilen de gerek kelimelerin seçimi gerekse cümle yapısında Kur'an'ın kendine özgü anlatım tarzıdır.⁷⁴ Kur'an-ı Kerîm, söz sanatlarında maharet göstermenin revaçta bulunduğu ve edebî zevkin üst seviyeye ulaştığı bir ortamda inmiştir. Böyle bir ortamda Kur'an daha ilk nâzil olduğu günlerde, Arap yarımadasında görülen sözlü ya da yazılı anlatım şekillerinden farklılığı ve bilinen

⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 233.

⁶⁹ Dilbilgisinin adı geçen bölümleri için bkz. Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Basım/Yayımlar/Tanıtım, İstanbul 1990, s. 69-70. Dilbilimsel, cümle tahlillerine örnek için bkz. *el-Burhan*, IV, 9-27, 29-49, 50-55, 65-69, 70-75, 103-119, 120-136, 137-140, 141-198.

⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, ed-Dâru'l-Mısriyyetu li't-Te'lîf ve't-Terceme, Mısır, ts., I, 456.

⁷¹ İsmail Durmuş, "Üslûp", *TDİA*, İstanbul, 2012, XXXXII/383.

⁷² Durmuş, "Üslûp", XXXXII/383.

⁷³ Durmuş, "Üslûp", XXXXII/383-384.

⁷⁴ M. Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menahilu'l-İrfan*, II, 303.

edebî türlerden hiçbirine benzememesiyle dikkat çekmiştir. İnanç ve ibadet esaslarından ahlâk prensiplerine, insanın psikolojik yapısından gayb âleminin özelliklerine, önceki kavimlerin kıssalarından kevnî hadiselerle kadar farklı konularda ilgi çekici ve etkili bir ifade tarzına sahip olmuş, gerek kendisine inananlara gerekse inanmayanlara yönelik hitaplar değişik anlatımlarla ortaya konmuştur. Bazı âyetlerin tamamının ya da bir kısmının usanç vermeyecek şekilde tekrarlanması, anlatımda soru ve cevap yöntemine, yemin, istifham ve tekit gibi unsurlara yer verilmesi, darbimesel ve kıssalarla bazı prensiplerin ve metafizik gerçeklerin somut hale getirilmesi bu bağlamda zikredilebilir. Muhtevası yanında dili ve üslûbu açısından Kur'an'ın farklı bir yapıya sahip olduğu muarızları tarafından da kabul edilmiştir.⁷⁵ Kur'an'ın üslûbunda görülen lafız ve mâna dengesi, onun gönüller üzerindeki etkisi, ses ve terkip nizamında ortaya konan âhenk, akla ve duyguya aynı zamanda hitap etmesi gibi özellikler kaynaklarda üzerinde durulan hususlardır.⁷⁶ Kur'an'ın üslûbu konusu klasik kaynaklarda Kur'an'ın belâgatı, nazmı ve i'câzına dair bahisler eserlerde dağınık biçimde ele alınmış, özellikle i'câzü'l-Kur'ân literatüründe onun kendine özgü bir üslûba sahip bulunmasına dikkat çekilmiştir. Meselâ Bâkîllânî, Kur'an'ın i'câz yönlerinden birini teşkil eden nazmından söz ederken bu özelliğin ortaya çıktığı alanlar arasında onun alışılmış söz üslûplarının dışında kendine mahsus bir üslûbu olmasını zikretmiştir. Klasik dönemde sadece Zerkeşî konuyu müstakil bir başlık altında ele almıştır. Zerkeşî, Kur'an ilimlerini anlattığı ansiklopedik eserinin kırk altıncı bölümünü Kur'an'ın üslûbuna (fî üslûbi'l-Kur'ân ve fûnûnihi'l-belâgiyye) tahsis etmiş, bu başlık altında daha çok Kur'an'daki belâgat sanatları üzerinde durmuştur. Eserinin yarısından fazlasını bu bölüme ayırmıştır. Üslûbü'l-Kur'ân meselesi modern dönemde özel incelemelere konu edilmiştir. Hamîdüddin Ferâhî, Mustafa Sâdık er-Râfiî, Seyyid Kutub, Muhammed Abdullah Dirâz, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî ve Subhî es-Sâlih, Kur'an'ın mûcizevî özelliği bağlamında onun üslûbuna ayrı bir önem veren ve konuyu çeşitli yönleriyle tartışan müellifler arasında zikredilebilir.⁷⁷ Ne var ki bunların hiçbirisi, Üslûbü'l-Kur'ân meselesini

kısmen dağınık olsa da, Zerkeşî'nin ele aldığı boyutta, dilbilimsel düzeyde ele alabilmiş değildir.⁷⁸

SONUÇ

Bilimsel kaynaklardan istifade etmek ve yeni bilgiler üretmek için, bütün bilim dallarında olduğu gibi tefsir alanında da ciddi araştırma ve inceleme yapmak için, İlmî araştırma usullerinin bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu usuller takip edilmeksizin gerçek manada eserler meydana getirmek mümkün değildir. Bu da ancak geleneği modernle harmanlayarak disiplinler arası bir anlayışla olabileceğinde kuşku yoktur. Aksi takdirde tarihsel yapının/bağlamın reddi, bireyin kendisini reddetmesi anlamına gelmektedir. Anlamanın kaçınılmaz olarak içinde var olduğu bu yapı, varlığını ve meşruiyet alanını bu geleneği sürdüren ve bu süreklilik içerisinde değerini yitirmeyen klasik metinler aracılığıyla sürdürülebilecektir.

Kur'an'ı anlamak büyük ölçüde onun üslûbunu, sanatlarını, dil yapılarını anlamaktan geçmektedir. Kur'an'ın anlatım üsluplarına ve inceliklerine ise belâgat ilmi sayesinde mümkün olabilmektedir. İslam vahyini okumayı yönlendirme konusunda en yüksek modeli belâgat ilmi sunmaktadır. Belâgat ilmi bize metni yalnızca anlamayı ve vaz' ettiği kuralları takip etmeyi değil, aynı zamanda i'câzü'l-Kur'an'ın imalarını takip ederek metnin estetik değeri de dâhil metin çözümlemenin imkânlarını sunmaktadır. Belâgat ilmi bu metni nasıl takdir edeceğimizi/değerlendireceğimizi/yorumlayacağımızı öğretmektedir. Bu bakımdan belâgat ilmi Müslümanlara en gelişmiş araçlarından birini temin etmiştir. Belâgat ilmi sıradan olanı aşmakta ve okuyucuyu ilâhî olan istikametinde yönlendirmektedir. Çünkü Kur'an, edebî üslûp ve dile dayanan bir metindir. Edebiyatın ve belâgatın bize sunduğu imkânlar dâhilinde çözümlenmesi gerekmektedir. Öyleyse Üslûbü'l-Kur'an'a vukufiyetimizi sağlayan, belâgat/retorik ilmi (meani, beyan ve bedii), bütün boyutlarıyla özü itibarıyla dilbilimsel bir yöntemdir ve ilkelere dayalı bir tefsir ilminin dile özgü temellerini bize sunmaktadır.

el-Burhan, belâgat ilminin (meâni, beyan, bedii) bütün boyutlarıyla Arap diline konu olan tüm inceliklerini Kur'an metni üzerinde göstererek, Ulûmu'l-Kur'an

⁷⁵ Müddessir 74/11-25.

⁷⁶ Mehmet Suat Mertoğlu, "Üslûbü'l-Kur'ân", TDİA, İstanbul, XXXII/382.

⁷⁷ Mertoğlu, "Üslûbü'l-Kur'ân", XXXII/382.

⁷⁸ Üslûbü'l-Kur'ân'ın Meanî, Beyan ve Bedii boyutlarıyla ortaya konulması ve açıklamalar için bkz. Bilal Deliser, "Kur'an'ın

Anlaşılmasında Bir Yöntem Olarak Üslûbü'l-Kur'an", *Turkish Studies*, 2017, 12 (27).

çerçevesinde uygulayan nadide eserlerden biridir. el-Burhan bir belâgat kitabı değildir. Ancak Kur'an'ın içerdiği belâgat sanatları, Kur'an metninin anlam inceliklerinin farkına varılması için ayetlerle örneklendirilmiştir. Eserinin, Fî Esâlibi'l-Kur'an ve Fünûnihi'l-Belîga bölümü bu örneklerle doludur. el-Burhan, teorik anlamda bir retorik değil, Kur'an retorığının Ulûmu'l-Kur'an içerisinde ortaya konulmuş bir pratiğidir. Bu pratikle aynı zamanda Kur'an metnini anlamaya yarayan Arap dilinin mantığı ve felsefesi de yansıtılmıştır. Böylece dilin kurallarından hareketle Kur'an'ı yorumlamanın kurallarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- [1] Aktan, Ali "Memlûk-Haçlı Münasebetleri" Türk Dünyası Araştırmaları sayı 106, İstanbul 1997.
- [2] Askalânî, İbn Hacer ed-Dürerü'l-Kamine, Matbaatu Meclisi Dairetu'l-Maa, Haydarabad 1350.
- [3] Aşûr, Said Abdulfettah Mısır ve's-Şam fî Asri'l-Eyyubi ve'l-Memalik, Beyrut 1991.
- [4] Atıl, Esin "Mamluk Painting in the late Fifteenth Century", Muquarnes, London 1984.
- [5] Ayalan, David "The End of The Mamluks Sultanate" Studia İslâmica, LXV, Paris 1987.
- [6] Bloom, Jonathan M. "Mamluk Art and Architectural History", Mamluk Studies Review, Chicago 1999.
- [7] Cerrahoğlu, İsmail Bedreddin Zerkeşi ve el-Burhan Fî Ulûmi'l-Kur'an Adlı Eseri, İslâm (Revve Mensuelle) İstanbul 1961.
- [8] Çubukçu, Asri Türk Memlûkları (Bahrî Memlûklar) Devletinde İlmi Kuruluşlar ve Âlimler, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fak. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1982.
- [9] Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali Tabakâtü'l-Müfessirîn, Mektebetu Vehbe, Kahire 1972.
- [10] Deliser, Bilal, "Bedreddîn ez-Zerkeşi Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", Toplum Bilimleri Dergisi, 2011, c. 5, sayı 9.
- [11], "Kur'an'ın Anlaşılmasında Bir Yöntem Olarak Üslûbu'l-Kur'an", Turkish Studies, 2017, 12 (27).
- [12] Durmuş, İsmail "Uslûp", TDİA, İstanbul, 2012.
- [13] Emin, Bekri Şeyh Mutalaât fi's-Şi'ri'l-Memlûkî ve'l-Osmânî, Daru'l-İlim, Beyrut, tarihsiz.
- [14] Ergin, Muharrem Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1990.
- [15] Grabar, Oleg "Reflection on Mamluk Art", Muquarnas, London 1984.
- [16] Haarman, Thomas Philip-Ulrich The Mamluks In Egyptian Politics And Society, Cambridge University Press, 1998.
- [17] Hasan, Hasan İbrahim İslâm Tarihi, (çev. İsmail Yiğit), Kayıhan Yay, İstanbul 1991.
- [18] Heyb, Ahmed Fevzi, el-Hareketü's-Şi'riyye Zemeni'l-Memâlik, Beyrut 1986.
- [19] Hitti, Philip K. Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay, İstanbul 1981.
- [20] İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, ed-Dâru'l-Mısıriyyetu li't-Te'lîf ve't-Terceme, Mısır, tarihsiz.
- [21] İbnu'l-İmâd, Şezaretü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb, Beyrut 1992.
- [22] İhsanoğlu, Ekmeleddin, Kaçar, Mustafa "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi" Türkler, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.
- [23] Kafiyeci, Muhyiddin. Kitabu't-Teysir Fî Kavaidi İlmi't-Tefsir, Neşre Hazırlayan: İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989.
- [24] Karacan, Selami Ebu Hayyana göre Memlûklar Devri Mısır Türklerinin Sosyal ve Kültürel Durumu, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi Ankara 1985.
- [25] Kehhâle, Ömer Rıza Mu'cemu'l-Müellifin, Mektebetu'l-Musennâ, Beyrut t.siz,
- [26] Keleş, Bahattin Bahrî Memlûklar'de İktisadi ve Ticari Hayat, Erciyes Ün. Sos.Bil.Enst, yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri 1998.
- [27] Kopruman M. Kazım "Mısır Memlûkları" Türkler, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.
- [28] M. Sobernheim, "Memlûklar" İA, MEB Yay, 1970.
- [29] Kortantamer, Samira "Memlûklarda Türk Kültürü", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999.
- [30] Köse, Saffet "İsnevî" TDİA, İstanbul 2001.
- [31] Leman, H, "Suriye" İA, MEB Yay, İstanbul 1970, XI.51-66; J.H.Kramers, "Mısır" İA, MEB, İstanbul 1971.
- [32] Little, Donald, P. "History and Historiography of the Mamlûks, London 1986.
- [33] Mertoğlu, Mehmet Suat "Üslûbü'l-Kur'ân", TDİA, İstanbul 1992.
- [34] Necîdî, Mahmud b. Muhammed, "en-Nizamu'n-Nakdî el-Memlûkî, Riyad 1993.
- [35] Orhan, Mehmet Üner Memlûklar'da Dini ve Adli Kurumlar, İslâmî İlimler Fak. Yayınlanmamış doçentlik tezi, Erzurum 1978.

- [36] Özaydın Abdulkerim "İbn Kesir" TDİA, İstanbul 2001.
- [37] Özbek, Süleyman "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Aynı Calut", Türkler, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.
- [38] Schultz, C. Warren "Mamluks Monetary History", Mamluk Studies Review sayı III, Chicago 1999.
- [39] Suyûti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'an, Darü't-Türas, Kahire, tarihsiz.
- [40] Suyûti, Husnu'l-Muhadara fî Ahbari Mısır ve'l-Kahire, Matbaatu İdaratu'l-Vatan, Mısır 1299.
- [41] Şemseddin Sami, Kâmusu'l-A'lam, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- [42] Tekindağ, Şehabeddin "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", Tarih Dergisi, İstanbul 1971; Yüksel Arslantaş, Memlûkler Devrinde Suriye, Fırat Üniversitesi Sos.Bil.Enstitüsünde hazırlanmış ve yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ 1996;
- [43] Tomar, Cengiz "Kılıçtan Kaleme; Memlûkler ve Entelektüel Hayat" Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2002, sayı 12, s. 249-259.
- [44] Uzunpastacı, Mustafa "Bulkinî" TDİA, İstanbul 1992, VI.410;
- [45] Yavuz, Yunus Vehbi "Ezraî", TDİA, İstanbul 1995, XII. 67-68;
- [46] Yiğit, İsmail "Ayni'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmi Hareketine Genel Bir Bakış", Marmara Ü.İ.Fak. Dergisi sayı 11-12, İstanbul 1997, s. 27.
- [47] Zaur, İbrahim el-Hayatü'l-İçtimaiyye fî Bilâdi'ş-Şam fî Asrayn el-Eyyubî ve'l-Memlûkî, Dımeşk 1993.
- [48] Zerkeşi Bedreddin Muhammed b. Abdullah, el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an, tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, Daru'l-Ma'rife Beyrut, 1972, 1990, 1994; Daru't-Turâs, t.siz; Daru İhyâi'l-Kütüp, tah.Muhammed Fazl b.İbrahim, Mısır, 1957, Daru'l-Hayat, Halep 1957.
- [49], "Mana Lailâheillallah", tah.Ali Muhyiddin Ali Karadağı, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1986.
- [50], el-Bahru'l-Muhît fî Usuli'l-Fıkh, Tahrir: Abdulkadir Abdullah el-Anî, Vezâretu'l-Evkâf ve'ş-Şunûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1992.
- [51], el-Mensûr fî'l-Kavâid, tah.Faik Ahmed Mahmud, Vezâretu'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1982.
- [52], Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler, Yay.Haz.Bünyamin Erul, Kitabiyat, Ankara 2000.
- [53], İ'lamu's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid, tah.Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâği, Kahire 1982.
- [54], Selasilü'z-Zeheb, Tah. Muhammed Muhtar b. Muhammed el-Emin eş-Şenkîti, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire t.siz.
- [55], Teşnifu'l-Mesâmi' licemi'l-cevami' li Taceddin es-Subkî, tah: Seyyid Abdulaziz, Abdullah Rabiğ, Mektebetu Kurtuba, Kahire 1999.
- [56], Zahru'l-Arîş fî Tahrimi'l-Haşîş, tah. Seyyid Ahmed Ferec, Daru'l-Vefa, Kuveyt 1987.
- [57], Selasilü'z-Zeheb, tah. Muhammed el-Muhtar b. Şinkîti, Kahire 1990.
- [58] Zürkânî, M. Abdülazîm, Menahilu'l-İrfan, Beyrut 1988.